

Anssi Halmesvirta

Itäisen Keski-Euroopan etninen järjestely toisen maailmansodan jälkeen

Hirmutekojen ja laajamittaisen sodankäynnin seurauksena Keski- ja Itä-Euroopassa vaelsivat toisen maailmansodan jälkeen niin suuret ihmisjoukot, ettei vastaavaa oltu nähty sitten varhaiskeskiajan kansainvaellusten. Anssi Halmesvirta tarkastelee katsauksessaan yleisten väestöliikkeiden ohella erityisesti Unkarin saksalaisten siirtoa ja sitä koskevia liittoutuneiden valvontakomission ja unkarilaisten viranomais-ten linjanvetoja.

Ensimmäisen maailmansodan jälkeen Euroopan valtioille ja vähemmistökansallisuuksille Versailles'n rauhanteoissa luotu kansainvälinen asema pohjusti tilanteen, jossa niin voittajat kuin hävinneetkin vielä toisen maailmansodan katastrofin jälkeenkin olivat.

Versailles'n sopimusten peruseriaatteena oli ollut monikansallisten imperiumien – Itävalta-Unkarin kaksoismonarkia, Ottomaanien valtakunta ja osin myös Venäjän keisarikunta – hajottaminen pienempiin ja etnis-kielellisesti aiempaa yhtenäisempiin ja homogeenisempiin kan-

sallisvaltioihin. Tätä politiikkaa tukivat sotien välisenä aikana sekä äärioikeistolaiset että autoritääriset konservatiivipiirit useissa Euroopan maissa. Voittajien strategisten etujen, taloudellisten ja liikenteellisten näkökohtien sekä kullekin maalle luonteenomaisten kansallisuussuhteiden ja etnisen sekoittumisen vuoksi Versailles'n periaate jäi kuitenkin suurelta osin käytännössä toteutumatta.¹

Yksi jos toinenkin uusi valtio, esimerkiksi Jugoslavia tai Tšekkoslovakia, muistutti hajonnutta Habsburgien valtakuntaa pienoiskoossa. Uudesta, keinoitekoisesta valtiomuodostuksesta seurasi vakavia valtioitten välisiä ja sisäisiä jännitteitä. Niinpä jo ennen uutta maailmansotaa ja etenkin sen aikana ajatus valtioitten homogeenisuuden vahvistamisesta laajoilla evakuoinneilla ja väestönsiirroilla sai merkittävää kannatusta. Sitä tuki aika ajoin myös Kansainliitto, mutta laajamittaisesti sitä todella alkoi toteuttaa natsi-Saksa vuoden 1939 jälkeen. Myös rauhanvalmistelijat Yhdysvalloissa, Englannissa, Neuvostoliitossa ja Balkanilla suunnittelivat sodan loppuvaiheissa väestönsiirtoja. Sota täten pikemminkin avasi mahdollisuuden Euroopan etnisten suhteiden uudelleen järjestelyyn kuin olisi ollut niiden erityinen syy.

1. Ks. esim. Kevin Passmore (2002) 'Politics', teoksessa *Europe 1900–1945*. Ed. Julian Jackson. O.U.P., 102–103; Ignác Romsics, (2006) *Az 194-és páriszi békeszersződés*. Budapest: Osiris, ch. IV.

Tšekkoslovakian emigranttijohtaja Eduard Beneš määritteli mahdolliset väestönsiirrot erityiseksi tulevaisuuden politiikaksi. Myös serbit ja romanialaiset suunnittelivat niitä. Nyt voitiin puhua jo enemmistökansallisuuteen kuulumattomien henkilöiden karkotusten valmisteluista. Romanian johtaja, marsalkka Antonescu pani vuoden 1944 lopulla ensimmäisenä toimeen saksalaisten ja unkarilaisten pakkosiirron Neuvostoliittoon ja tätä toimintalinjaa jatkoivat uusien kansandemokratioiden vallanpitäjät karkottamalla epäkansallisiksi luokiteltuja kansanaineksiä.

Toisen maailmasodan hirmutekujen ja laajamittaisen sodankäynnin seurauksena Keski- ja Itä-Euroopassa vaelsivat niin suuret ihmisjoukot, ettei vastaavaa oltu nähty sitten varhaiskeskiajan kansainvaellusten. Kylmän, nälän, sairauksien ja kaoottisen mielentilan rasittamille ihmisjoukoille eivät rauhaan palaaminen ja ”uusi vapaus” merkinneet parempia aikoja, vaan monet ajautuivat pian sodan päätyttyä uusiin koetelemuksiin vierailta mailla, kuten Primo Levi omaelämäkerrallisessa muistelmassaan *Aselepo* (1963) kuvaa kulkeutumistaan Auschwitzistä neuvostoleireille ja sieltä lopulta kotiin.²

Kotikontunsa jättämään joutuneitten tai keskitys- ja vankileireiltä vapautuneitten luku kasvoi vuosien 1945 ja 1947 välisenä aikana yli 20 miljoonaan. Tuohon niin kutsuttuun viidenteen kolonnaan kuului ajelehtivien naisten, työttömien työläisten ja talonpoikien ohella runsaasti eri etnisten tai kansallisten vähemmistöjen jäseniä. Kotimaataan vaihtaneiden tai vaihtamaan pakotettujen määrä liikkui 17 ja 18 miljoonan välillä. Näistä suurin osa, noin 12 miljoonaa, oli sitä Itä-Euroopan saksalaisvähemmistöistä koostuvaa joukkoa, joka oli joutunut syntipukiksi natsien hirmutöiden takia. Useiden miljoonien ihmisten joukkoliikenne molempiin suuntiin velloi esimerkiksi Puolan ja Neuvostoliiton rajaseuduilla. Kansanmurhien, suoranaisten vainon ja sota-ajan ja sitä seuraavien vuosien väestönllekehennän seurauksena Itä-Euroopan vähem-

mistöjen yhteinen väkiluku putosi noin 26 miljoonasta alle kymmenen miljoonan.³ Voidaankin todeta, että Euroopasta tuli sodan jälkeisinä vuosina paitsi taloudellisesti myös etnisesti köyhempi maanosa. Tavalla tai toisella siirrettyjen vähemmistöjen tilalle tulleet eivät voineet korvata heidän tietämystään, työtään ja kulttuuriaan. Kansansiirrot ja karkotukset eivät ratkaisseet Euroopan kansallisvaltioitten homogeenistuvan kokoonpanon saati sitten vähemmistöjen ongelmia, vaan esimerkiksi keinotekoisesti pystytetyt Tšekkoslovakia ja Jugoslavia hajosivat vuoden 1989 jälkeisten järjestelmänmuutosten alettua.

Etniset puhdistukset sodan aikana

1900-luvun johtava ideologia oli nationalismi eli kansallisuusaate. Maailmansotien välisenä aikana se muuttui entistä aggressiivisemmäksi ja militaristisemmäksi, mistä eräänä poliittis-ohjelmallisena ilmauksena oli eräissä itäisen Keski-Euroopan valtioissa aloitettu homogeenisen kansallisvaltion rakentaminen myös pakkokeinoin. Kansallisille ja etnisille vähemmistöille se merkitsi karkotuksia, hajoamista tai sulautumista. Oman kansan hajoamisen pelossa nuorissa kansallisvaltioissa käytiin kansainvälisen tilanteen niin sallissa eri keinoin – missä peitetymmin, missä avoimen väkivaltaisesti – vähemmistöjen kimppuun.

Kansallisen yhtenäisyyden politiikalle oli alueella perinteitä: maailmansotien välisenä aikana oltiin laajalti yhtä mieltä siitä, että kansallisuuden idea oli massojen mobilisoimiseksi hyvin käyttökelpoinen ja suggeroiva; olihan todistettu, että kansan jäsenet voivat uhrata jopa henkensä

2. Primo Levi (2006) *Aselepo*. Suom. Irma Koskinen, Jyväskylä: Gummerus. Tuntemuksensa Levi kiteytti lakonisesti näin: ”En ollut enää orja, mutta otettuani muutaman askeleen vapauden tiellä, siinä istuin kilometripylväällä avuttomana ja käyttökelttomana kuin rikkinäinen veturi” [...] (mt., s. 37). Vrt. Tony Judt (2005) *Postwar. A History of Europe since 1945*. New York: The Penguin Press, 13–16.

3. Judt (2005), 22–27.

kansansa puolesta lähes samalla kiihkolla kuin aiemmin uskontonsa vuoksi. Vähemmistöjä uhkasi assimilaatiopolitiikka ja Saint Germain'ssa niiden oikeuksien puolustamiseksi solmittu kansainvälinen sopimus jäi lähinnä kirjaimiksi. Toinen maailmansota tarjosi sitten tilaisuuden kansallisen yhtenäisyyden toteuttamiseen. Hankaluutta aiheutti vain se, että tällä politiikalla usein vahingoitettiin naapurimaan vastaavia tavoitteita, mikä oli omiaan lisäämään jännitystä alueella. Jouduttiin jälleen siihen tilanteeseen, että voimakkaampi osapuoli voitti, mutta vain avuksi tulleen suurvallan tuella.

Vuoteen 1944 mennessä toimeenpannut etniset puhdistukset ja väestönsiirrot tehtiin pääasiassa Natsi-Saksan rotuopeille perustuneen "yksi valtio, yksi kansa" -johtoaatteen merkeissä. Kansallissosialismissa 'kanssa' ja 'kansallisuus' olivat merkityksiltään yhtenevät, mutta 'kansaa' ei muodostanut historia, vaan luonnonvoimat. Natsien mukaan 'kanssa' syntyi yhteisestä veriperinnöstä, yhdestä 'rodusta'. Näin valtion ensisijainen tehtävä oli jaloimmaksi luokitellun arjalaisen 'rodun' puhdistaminen, jalostaminen ja sen elintilan laajentaminen.⁴ Tämä oli kirjoitettu Nürnbergin rotulakeihin, ja niiden mukaista politiikkaa alettiin soveltaa käytäntöön syksyllä 1939 Puolaan suunnatun hyökkäyksen jälkeen. Vuosina 1939–1943 Saksa solmi Itä- ja Kaakkois-Euroopan valtioiden (Italia, Viro, Liettua, Neuvostoliitto, Romania, Kroatia, Bulgaria) kanssa yhteensä yhdeksän sopimusta saksalaisten kotiuttamiseksi. Maailmansodan ensi vuosina noin 800 000 saksalaiseksi määriteltyä henkilöä asutettiin uudelleen Saksaan liitetyille alueille. Näiden siirtojen yhteydessä saksalaiset suorittivat sekä etnisiä puhdistuksia että surmasivat juutalaisia lähinnä Puolassa ja Ukrainan alueella.

Vuoden 1944 jälkeen, kun puna-armeija valtasi Itä-Euroopan, väestönsiirtojen periaatteet muotoiltiin uudelleen. Kansallisuusaatteen rinnalle lanseerattiin kollektiivisen vastuun ja kommunistisen luokkataistelun ideat. Tšekkoslovakian, Puolan, Romanian, Unkarin ja Jugoslavian

kommunistit koettivat kääntää kansallisuus- ja vähemmistökysymykset omaksi edukseen ja määritellä saksalaisten ja muiden "vieraiden ainesten" kansalaisuuden riistämisen, häätämisen ja väestönsiirrot osaksi kansallista oikeudenkäyttöä ja luokkataistelun sanelemiksi. Neuvostoliiton fasismmin vastaisuuteen kuului demokraattian vaatimus, isänmaallisuus ja kansainvälisen vallankumouksen oppi. Jugoslaviassa, Tšekkoslovakiassa tai Puolassa saksalais- ja unkarilaisvastaisia mielialoja lietsoi slaavilaisuuden aate, jota myös neuvostopropaganda levitti. Niissä pikkuvaltioissa, joissa riemuttiin saksalaisista saatua voittoa ja joissa neuvostoapu yhtenäisemmän kansan luomiseksi otettiin mielihyvin vastaan, ei vielä ymmärretty slaavilaisen veljeyden ja Neuvostoliiton antifasismmin olevan vain välisoitto ennen vasallivaltion asemaan joutumista.

Vuoden 1944 lopulta lähtien pakkomuutto koski itäisen Keski-Euroopan saksalaisia, joiden oli paettava länteen puna-armeijan tieltä. Heidän tilalleen muutti puolalaisia, tšekkejä, slovakkeja, unkarilaisia, serbialaisia ja romanialaisia. Venäläiset ja ukrainalaiset asuttivat puolalaisten jättämät alueet. Saksalaisten osa ei tullut olemaan helppo: he saivat tästedes elää vihan ja koston varjossa ja heidät nähtiin kollektiivisesti syyllisiksi maailmanpaloon, vaikka liittoutuneet eivät sitä periaatteessa hyväksyneetkään ja puhuivat idealistisesti kansojen tulevasta rauhasta ja vapaudesta. Kansallissosialismia vastaan alkaneesta taistelusta tuli kuitenkin lopulta taistelu saksalaisia ja saksalaisuutta vastaan. Potsdamin kokouksen asiakirjoissa saksalaiset esiintyivät jo kollektiivisesti vastuussa sodasta ja sen hävityksestä. Pantakoon merkille, että Saksan sitkeimpiin liittolaisiin, unkarilaisiin, lyötiin sama leima. Molotovin tiedetään Benešin kans-

4. Ks. hakusanat 'Nationalism' ja 'Racism' (1996). *The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought*, ed. David Miller. Blackwell: Oxford.

sa joulukuussa 1944 käydyissä neuvotteluissa tokaisseen: ”Unkarilaisia täytyy rangaista”.⁵

Natsismin tappio merkitsi myös Saksan liittolaisten tappiota. Unkarilaisiin kohdistettiin sellainen vaino ja kosto, mitä ei sodasta viime hetkillä irrottautuneiden suomalaisten eikä romanialaisten tarvinnut kokea. Venäläisten lisäksi Unkarin rankaisemiseen osallistuivat myös sitä pitkään suunnitelleet tšekit. Benešin ja hänen lontoolaisen emigranttipiirinsä tavoitteisiin homogeenisen kansallisvaltion luomiseksi kuului unkarilaisen vähemmistön karkottaminen. Saksan tappion käydessä ilmeiseksi nämä suunnitelmat muuttuivat selkeämmiksi.

Neuvostoliiton ulkoministeri Molotov ilmaisi suoran tukensa unkarilaisten karkottamiselle, kun sitä vastoin Yhdysvallat olisi jättänyt vähemmistöjen asian rauhanneuvotteluissa ratkaistavaksi. Myös Moskovaan emigroituneet tšekkikommunistit vastustivat laajoja väestönsiirtoja muistuttaen, ettei karkotettavien joukkoon pidä lukea unkarilaisia tai saksalaisia kunnon kommunisteja, vaan näiden tuli saada jäädä kotimaahansa. Tässä, kuten muissakin kommunistien kiistakysymyksissä Stalinin kanta oli ratkaiseva. Hän hyväksyi Benešin suunnitelman, ja niin Tšekkoslovakian Kommunistisen Puolueen pääsihteeri Klement Gottwald saattoi toukuussa 1944 julistaa Moskovan radiossa, ettei maan puhdistaminen saksalaisista ja unkarilaisista ”kotimaan petturien saastasta” ole enää kaukana.⁶

Laajoja kansansiirtoja kaavailtiin Serbiassa suurserbialaisessa hengessä. Bosnialaisen csetnik-liikkeen johtohahmo Stevan Moljević valmisti vuonna 1941 suunnitelman 2 675 000 muukalaisen häätämiseksi tulevan Suur-Serbian alueelta, mikä olisi käsittänyt paitsi Kroatian, Bosnian, Makedonian ja Montenegron myös melkoisia aluelisiä Romaniasta ja Unkarista. Heistä yksin saksalaisia olisi ollut noin puoli miljoonaa. Maltillisempi oli vuonna 1944 marraskuussa Titolle esitelty suunnitelma, jonka mukaan entisen Jugoslavian alueelta piti karkottaa

vain saksalaiset, ja unkarilaisten, albaanien, italialaisten ja romanialaisten asuttamille alueille tuli organisoida serbialainen etninen enemmistö. Jugoslavian Baanatista (Bacska) oli tarkoitus häätää suuri osa väestöstä, noin 200 000 unkarilaista Unkariin.

Kesällä ja syksyllä 1944 harppauksin etenevä puna-armeija työnsi vihollispakolaisia, saksalaisia ja unkarilaisia edellään aiheuttaen näille raskaita menetyksiä. Osan Bukovinan ja Bessarabian romanialaisista, Karpaatto-Ukrainan ja Transilvanian unkarilaisista sekä yleensä Itä-Euroopan saksalaisista venäläiset veivät Neuvostoliittoon pakkotöihin. Noin 300 000 pakolaista työntyivät venäläisten edellä Romaniaan. Jäljellejääneet joutuivat uuden vallan alla erilaisten sortotoimenpiteiden, murhien, internoinnin, karkotuksen tai lievimmissä tapauksissa kansalaisoikeuksien menetyksen kohteiksi. Syksystä 1944 noin 400 000 Transilvanian unkarilaista jätti kotinsa. Heistä sodan päätyttyä palasi kotikonnuilleen kolme neljäsosaa ja yksi neljäsosa asutettiin Trianonin rauhansopimuksessa 1920 määritellyn Unkarin rajojen sisäpuolelle. Samanaikaisesti noin 35 000 unkarilaisen virta lähti liikkeelle kohti Unkaria myös Vojvodinasta, jonka unkarilaiset olivat Saksan luvalla vallanneet vuonna 1941. Serbialaisten kostoarmeija ajoi heidät kiireesti matkaan.

Itä-Euroopan saksalaisväestö pakeni peräytyvien Wehrmachtin ja SS-joukkojen mukana. Yksin Transilvaniasta ja Baanatista lähteneiden luku ylitti 200 000. Itä-Euroopan varsin hidas tyhjenemien saksalaisista ei johtunut vain siitä, että pakolaisten kuljetukseen ei liiennyt tarpeeksi ajoneuvoja eikä aikaa. Yli puoli miljoonaa paikoilleen jäänyttä, lähinnä maaseutukylissä asuvaa saksalaista näet uskoi, ettei heidän tarvitse pelätä venäläisiä ja romanialaisia. Neuvostoliiton ilmavoimien kylvämät lentolehtiset kehottivat heitä jäämään koteihinsa.

5. Lainausta Stark Tamás, *‘Most jött el az idő’* (2007), *Rubicon* 1–2, 59.

1930-luvulla Jugoslaviassa asui noin puoli miljoonaa saksalaista. Saksaan heistä uudelleen-asutettiin sodan alkuvuosina noin 50 000. Venäläisten lähestyessä saksalaisia ryhdyttiin evakuoimaan Baanatista ja lopulta koko Jugoslavian alueelta, josta saksalaisia evakuoituja ja pakolaisia oli yhteensä noin 300 000. Sodan siirryttyä Unkarin maankamaralle saksalaisten muutto jatkui, mutta lähtijöitä oli enimmilläänkin vain noin 50 000 eli noin 15 prosenttia Unkarissa asuneista saksalaisista. Slovakian alueella saksalaisia asui ennen sotaa noin 140 000. Rintaman lähestyessä syksyllä 1944 sikäläinen saksalainen puolue päätti evakuoida heidät kaikki saaden liikkeelle noin 120 000 saksalaista irtaimistoinen. Tšekinmaassa oleskeli sodan lopussa maan kotoperäisten 3,1 miljoonan saksalaisen lisäksi sinne kulkeutunutta 400 000 muuta saksalaista.⁷ He eivät ehtineet paeta, kun neuvostojoukot sulki heidän tiensä Saksaan. Heidänkin keskuudessaan esiintyi uskoa tai uskottelua, että sodan jälkeen tilanne normalisoituu niin, ettei pakoon tarvitsekaan lähteä.

Saksalaisten ja muidenkin luulot pelastumisestaan osoittautuivat vääriksi. Venäläiset näet ryhtyivät kyyditsemään heitä neuvostotalouden palvelukseen. Saksalaisten matka päättyi usein Siperiaan, mutta miehittäjät passittivat sinne ja muualle Venäjälle myös unkarilaisia ja romanialaisia. Venäläiset todella käyttivät hävinneitten surkeaa tilannetta hyväkseen ja veivät ulkomaisen työvoiman mukana myös tuotantolaitoksia koneineen. Kyseessä ei ensisijassa ollut etninen puhdistus, vaikka lopputulos olikin sen näköinen. Tosin edellä mainittu kollektiivisen syyllisyyden tai vastuullisuuden leima lyötiin nimenomaan saksalaisiin ja unkarilaisiin, mistä seurasi erisuuruisia etnisiä puhdistuksia ja poliittisia vainoja. Voidaankin väittää, että vuonna 1941 kesken jääneet puhdistukset alkoivat uudelleen vuosina 1944–1945.

Romaniassa pakkosiirrot alkoivat aseleposopimuksen nojalla. Se määräsi Romanian hallituksen palauttamaan kaikki venäläiset, ja niin

60 000 Bessarabian ja Bukovinan neuvostokansalaisiksi uudelleen määriteltyä romanialaista pidätettiin Romanian viranomaisten suosiollisella avustuksella ja kuljetettiin pakkotyöhön Neuvostoliittoon. Ei ole tiedossa, milloin Stalin antoi määräyksen saksalaisen työvoiman hankimisesta, mutta Berijalta oli lähtöisin sensisältöinen käsky, joka on päivätty 16.12.1944. Toimeenpano alkoi Unkarista, kun puna-armeija ryhtyi määrätietoisesti kokoamaan vankeja suuriin leireihin poiskuljetusta varten. Tässä operaatiossa ei eroteltu saksalaisia unkarilaisista, vaan leireihin ahdettiin suuri määrä unkarilaisia siviilejäkin. Ennalta oli annettu määräys siitä, kuinka monta siviiliä miltäkin alueelta oli haalittava. Jos määrää ei saatu täyteen saksalaisilla, se täytettiin saksalaista nimeä kantavilla unkarilaisilla ja lopulta unkarilaisilla. Toisaalta jos määrä oli jo tullut täyteen, kaikkia saksalaisiakaan ei viety, mikä osoittaa, ettei etninen koostumus, vaan pelkkä määrä oli valikoinnin kriteeri. Eri lähteistä koottujen tietojen perusteella Unkarista Neuvostoliittoon vietyjen siviilien luvun voidaan arvioida olleen 120 000 ja 200 000 väliltä. Transilvaniasta ja Karpaatto-Ukrainasta vietyjen määrä on arvioitu noin 50 000:ksi, joista arviolta 35 000 oli saksalaisia.⁸

Jugoslaviassa työkykyisiksi arvioitujen saksalaisten kyyditys alkoi jouluaattona 1944 ja päättyi tammikuussa 1945. Tällä välin ehdittiin sekä saksalaisten että venäläisten lähteitten tietojen mukaan kyyditä noin 12 000 henkilöä. Toimenpide oli tämän jälkeen epävarman rintamatilanteen takia keskeytettävä. Romaniassa voitiin sen

6. Lainaus: Péter Kenez (2006) *Hungary from the Nazis to Soviets. The Establishment of the Communist Regime in Hungary 1944–1948*, Cambridge Univ. Press, 210.

7. Ks. kartta 'Kelet-köz' p-Európa etnikai átrendezése 1938 és 1949 közzött' (2007). *Rubicon* 1–2, 116.

8. Stephane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panne, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean-Louis Margolin (2002) *Kommunismmin musta kirja*, suom. Heikki Eskelinen, Juva: WSOY, 438.

sijaan toimia jo vapaasti: tammi- ja helmikuun aikana kyydin Neuvostoliittoon sai noin 70 000 aiemmin kotiinsa jäänyttä saksalaista. Venäläiset lähteet kertovat Bulgariasta ja Tšekkoslovakiasta viedyn vain muutamia satoja saksalaisia, kun sitä vastoin Puolan ja Etelä-Saksan alueilta vietiin saksalaisten omien tietojen mukaan 300 000 saksalaista.⁹ Kaiken tämän jälkeen seurasi viimeinen suunnitelmallisen uudelleenasettamisen ja etnisen puhdistamisen aalto, mikä sitten lopullisesti muutti itäisen Keski-Euroopan etnisen kartan.

Etninen puhdistus ja pakkosiirrot sodan jälkeen

Romania irtaantui sodasta 20. elokuuta 1944. Puhdistukset aloitettiin välittömästi. Saksalaiset ja unkarilaiset luokiteltiin valtiolle vaarallisiksi ja internoitiin. Lisäksi lähetettiin rangaistusretkikuntia Transilvaniaan.

Myös Titon johtamassa Jugoslaviassa ryhdyttiin pikaisiin toimiin ja saksalaiset ja unkarilaiset leimattiin viholliskansoihin kuuluviksi. On arvioitu, että marraskuusta 1944 lähtien noin 140 000–150 000 saksalaista määrättiin internotavaksi ja heidän omaisuutensa takavarikoitavaksi. Samanaikaisesti yli 16-vuotiaat unkarilaiset vietiin pakkotyöhön ja myöhemmin internoitiin. Titon partisaanit ja turvallisuuspoliisin erikoisjoukot tappoivat summittaisesti kansallisten vähemmistöjen jäseniä niin, että voidaan puhua kansanmurhasta. Saksalaisia murhattiin noin 10 000 ja heitä kuoli eri leireillä noin 70 000. Vuoden 1930 puolesta miljoonasta saksalaisesta oli vuonna 1949 jäljellä noin 50 000. Jugoslavian sisäministeriön asiakirjojen mukaan unkarilaisia murhattiin noin 20 000. Sama luku esiintyy silminnäkijäin haastatteluisissa ja unkarilaisten historioitsijoiden arvioissa.¹⁰

Tšekkoslovakiassa venäläiset miehittäjät auttoivat miliisejä ja kommunistien aseistamia joukkoja ryhtymään rankaisutoimiin kansallisia vähemmistöjä vastaan. Saksalaisten taloja sytytettiin maaseudulla tuleen ja ihmisiä tapettiin

riippumatta siitä, olivatko he olleet saksalaisten miehittäjien puolella vai eivät. Pahamaineisin operaatio suoritettiin Aussigin kylässä, missä miliisi ja hurjistuneet kyläläiset murhasivat saksalaisia ja heittivät heidän ruumiinsa Elbejokeen. Uhrien tarkkaa lukua ei tiedetä, arviot liikkuvat muutaman sadan ja 2 700:n välillä. Internoitujen saksalaisten luku kasvoi 35 000:een samalla, kun pakkosiirtoja alettiin kiireesti valmistella. Esimerkiksi Brnosta häädettiin 30 000 saksalaista 30. toukokuuta 1945, ja heidät pakotettiin kävelemään Saksan rajalle. Marssin rasiitukseen kuoli matkalla 1 700 henkeä. Kesäkuun alkuun mennessä 450 000 pakotettiin jättämään kotimaansa.

Slovakiassa vaino oli lievempää eikä saksalaisviha ollut siellä niin kiihkeää kuin Tšekkoslovakiassa ja se suuntautui 200 000:een sodan aikana alueelle saapuneeseen saksalaiseen. Heidän tyhjilleen jättämiä asumuksiaan hävitettiin. Unkarilaiset, joita Slovakiassa eli huomattava vähemmistö, noin 600 000, sen sijaan saivat tuta vainoa, puhdistusta ja pakkosiirtoja. Maan johdon julistama ”demokraattinen ja kansallinen” vallankumous kääntyi unkarilaisia ja saksalaisia vastaan. Heitä rangaistiin takavarikoimalla omaisuus ja internoimalla hätäisesti noin 20 000 henkeä, joista 82 prosenttia oli saksalaisia, 12 prosenttia unkarilaisia ja loput slovakkeja. Saksalaiset oli määrä siirtää Saksaan ja asuttaa sinne; unkarilaisia uhkasi häätö maasta. Saksalaisten osalta liittoutuneet viimein päättivät vuoden 1946 alussa kaikkien saksalaisten pakkosiirrosta Tšekkoslovakian alueelta ja lopputuloksena oli maan tyhjeneminen saksalaisista, joita oli yhteensä noin 3,1 miljoonaa. Tyhjentyneille suudeittialueille asutettiin noin 1,9 miljoonaa asukasta Slovakiasta, joukossa myös unkarilaisia.

9. Luvut löytyvät: Stark (2007), 62–63.

10. *A magyarok krónikája* (1996). Toim. Ferenc Glatz, Guttersloh: Officina Nova, 65 ja 640.

11. *Ibid.*, 65.

Slovakiasta saksalaisten siirrot aloitettiin keväällä 1946. Vuonna 1950 tilanne oli sellainen, että 150 000 saksalaisesta vain 5 147 asui yhä maassa.¹¹

Liittoutuneet eivät päättäneet Potsdamissa 1945 Tšekkoslovakian unkarilaisista mitään erityistä, kysymystä pidettiin niin vähäpätöisenä.¹² Tšekkoslovakian johto koetti päästä ratkaisuun Unkarin hallituksen kanssa esittäen erikoista vähemmistöjen vaihtoa. Slovakkiasiantuntijat olivat laskeneet, että 600 000 unkarilaista voitaisiin korvata 300 000–500 000:lla Unkarin slovakilla, vaikka 1930-luvun lopun Unkarin väestönlaskennassa vain vähän yli 100 000 henkeä ilmoitti olevansa slovakki. Oletettiin myös, että tilannetta voitiin tasoittaa sirottelemalla loput unkarilaiset ympäri Slovakiaa eli päämääränä oli täydellinen assimilaatio. Uhkaamalla karkottaa unkarilaiset Tšekkoslovakia unkarilaiset saatiin taipumaan ihmisvaihtokauppaan. Helmikuun 27. päivä vuonna 1946 maat solmivat sopimuksen, jonka mukaan yhtä monen unkarilaisen tuli lähteä Slovakiasta kuin vapaaehtoisia slovakkeja lähti Unkarista.¹³

Ongelma syntyi, kun Unkarista ei löytynyt tarpeeksi slovakkeja, vain 73 273, mikä oli propagandatappio Slovakialle. Sitä vastoin Slovakiasta löytyi noin 200 000 unkarilaista tai sellaiseksi luokiteltua henkilöä, joista 83 000 päätyi Unkariin, enemmistön jäädessä aloilleen. Paikataksien väestönvaihdon epäonnistumista Tšekkoslovakian hallitus päätti kesäkuussa 1946 yksipuolisesti karkottaa vielä 200 000 unkarilaista.¹⁴ Venäläiset hyväksyivät toimen, mutta länsiliittoutuneiden vastalauseen takia päätös ei tullut osaksi Unkarin rauhansopimusta. Nyt ainoaksi vaihtoehdoksi jäi asuttaa unkarilaiset sudeetti-alueille, mutta tämäkään ratkaisu ei ollut hallituksen näkökulmasta riittävä, vaikka yli 44 000 unkarilaista saatiinkin liikkeelle. Muutaman vuoden kuluttua heidän sallittiin palata. Slovakiassa kokeiltiin myös positiivista väestöpolitiikkaa, kun ulkoslovakkeja alettiin houkuttaa ”palaamaan” uuteen kotimaahan. Sekään ei tuotta-

nut odotettua tulosta, vaikka noin 140 000 slovakkeja saapui Romaniasta, Bulgariasta, Puolasta ja Jugoslaviasta ja noin 25 000 Ukrainasta.¹⁵ Lajoista siirtotoimista huolimatta Tšekkoslovakiasta ei tullut vain tšekkien ja slovakkien valtiota, sillä sinne jäi melkoinen määrä unkarilaisia.

Kun Neuvostoliitto vuonna 1946 määräsi satelliiteilleen uuden kansallisuuspolitiikan, niissä yritettiin tehdä loppu etnisistä konflikteista. Lopullista sovintoa slovakien ja unkarilaisten välillä ei ole syntynyt tähänkään päivään mennessä. Tämä tosiasia käy selvästi ilmi myös tekemistäni haastatteluista Etelä-Slovakiassa Unkarin vastaisen rajan pinnassa (entinen Gömörin lääni). Paikan päällä voi nähdä ja kuulla, miten nyt itsenäisen Slovakian vähemmistöpolitiikka vahingoittaa paikallistasolla eri kansallisuuksien yhteiselon traditioita ja synnyttää tarpeetonta epäluuloa, katkeruutta ja aika ajoin vihanpurkauksia niiden välillä.¹⁶

Unkarin saksalaisten pakkosiirrot

Unkarissa ei toisen maailmansodan aikana esiintynyt mitään erityistä vihanpitoa unkarilaisten ja maan saksalaisvähemmistön kesken, eikä sillä ollut mitään perinteitä Unkarin kulttuurissa. *Volksbundin* eli Unkarin saksalaisten liiton ja SS:n toiminta aiheutti levottomuutta ja sosiaalisia jännitteitä joillakin alueilla, mutta avointa väkivaltaa ei esiintynyt. Myöskään Saksan Unkarin miehitys 18.3.1944 ei nostattanut svaabien (Unkarin saksalaisten nimitys) vastai-

12. Liittoutuneiden politiikasta ks. *Foreign Relations of the United States*, Washington D.C., 1968, vol. 4, 928–951.

13. Sopimusteksti löytyy: *Magyar történeti szövegyűjtemény 1914–1999, I* (2000), toim. Ignác Romsics, Budapest: Osiris, 458–461.

14. Ignác Romsics (1999), *Hungary in the Twentieth Century*, Budapest: Corvina, 239–240; *A magyarok krónikája*, 637.

15. Kenez (2005), 212; Stark (2007), 66.

16. Lokakuussa 2006 kenttätyömatkalla tehdyt haastattelut, Suomeksi litteroituina kirjoittajan hallussa. Jyväskylän yliopiston historian ja etnologian laitos.

sia mielialoja. Vasta venäläisten miehitettyä maan saksalaisia alettiin pitää sotasyllisinä. Heitä ei kuitenkaan vainottu, vaikka esimerkiksi vuonna 1945 toimitettu mielipidemittaus osoitti, että 43 prosenttia unkarilaisista kannatti saksalaisten pakkosiirtoa, 35 prosenttia olisi halunnut kovempia rankaisutoimia ja 20 prosenttia oli hellemmän kohtelun kannalla.¹⁷

Pakkosiirtoon ryhtymisen pääsyy oli taloudellinen, ei rotu- tai etnispoliittinen. Unkariin näet virtasi menetetyiltä alueilta sodan jälkeen satoja tuhansia unkarilaisia ja heille piti hankkia maata ja koteja. Venäläisten valvoman vuoden 1945 maareformin yhteydessä juuri svaabeilta otettiin pakolla viljelysmaata, sillä liittoutuneiden Unkarin valvontakomission¹⁸ puheenjohtaja, marsalkka Vorošilov, piti heitä rikkaina lypsy-lehminä myös miehittäjälle.¹⁹ Venäläiset vetosivat siihenkin tulevaisuuden näkymään, että mahdollisessa uudessa sodassa Saksaa palvelleet Unkarin saksalaiset menisivät jälleen vihollisen puolelle ja siksi heidät tuli siirtää pois.²⁰

Svaabien ensimmäisenä traumaattisena kokemuksenä oli tajuta, että heidät kyidittäisiin Neuvostoliittoon pakkotyöhön. Puna-armeija haali joulukuun 1944 ja helmikuun 1945 välisenä aikana 40 000 saksalaismiestä, enimmäkseen kaivosmiehiä, internoitaviksi ja myöhemmin pois kuljetettaviksi. Monet heistä kuolivat jo matkalla tuntemattomaan kohteeseen Neuvostoliitossa. Tämä pakkosiirto oli osaa laajempaa vankien kokoamiskampanjaa, minkä tuloksena venäläiset ottivat kiinni noin 150 000–200 000 siviiliä. Tätä ei valvontakomission asialistalla näy.

Traumaattista saksalaisille oli myös Unkarin kansalaisoikeuksien menettäminen, mikä tapahtui samalla, kun heidän maaomaisuutensa takavarikoitiin.²¹ Perusteena oli valtiopetos. ”Pettureiksi” laskettiin myös ne saksalaiset, jotka eivät olleet hyväksyneet kansallissosialismia, mutta kuuluivat Unkarin saksalaisten järjestöihin.²² Pahempaa oli tulossa: Unkarin ja Neuvostoliiton aseleposopimuksen 20.1.1945 mukaan unkari-

laisten oli internoitava kaikki saksalaiset. Myöhemmin määräys ulotettiin koskemaan myös SS-joukoissa palvelleita. Käytettävissä olevista lähteistä ei selviä, kuinka monta saksalaista todella suljettiin leireille, mutta kun liittoutuneet kysyvät unkarilaisilta viranomaisilta, kuinka moni saksalainen menetti maansa, Unkarin sisäministeriö ilmoitti luvuksi 103 000.

Samoihin aikoihin kuitenkin noin 40 000 ”syytöntä”, maanpetturisyytteen välttäneitä saksalaista asutettiin Unkariin. Tuolloin Unkarin hallituksessa oltiin laajalti yhtä mieltä siitä, että kaikki saksalaiset, myös raskaassa teollisuudessa työskentelevät oli pakkosiirrettävä ja se pyysi 26. toukokuuta 1945 liittoutuneita vastaanottamaan 200 000–300 000 saksalaista Saksan miehitysvyöhykkeille. Koska Unkarissa eli noin 490 000

17. Ignác Romsicsin haastattelu, *Mozgó Világ* 2007/2, 13.

18. Verrattuna Suomessa toimineeseen valvontakomissioon, Unkarin vastaava oli täysin venäläisten hallinnassa, ja brittien ja amerikkalaisten rooli supistui kysymysten esittämiseen ja selitysten vaatimiseen. Siihen kuului noin 1 500 henkilöä, kolme kertaa enemmän kuin Suomessa ja kaksi kertaa enemmän kuin Romaniassa ja Bulgariassa. Siihen kuului myös tšekkejä ja jugoslaaveja, ja edellisten osuudesta voinee mainita, että vuonna 1946 he hankkivat kuukausittain 13 000 pulloa alkoholijuomia, mikä olisi merkinnyt, että delegaation jokainen jäsen olisi juonut 150 pulloa kuukaudessa. Ks. tark. István Vida (2002), 'The Formation and Activity of the Allied Control Commission in Hungary, 1945–1947', teoksessa *Hungary and Finland in the Twentieth Century*, toim. Olli Vehviläinen ja Attila Pók, Helsinki: SKS, 184–195.

19. Unkarin valvontakomission ptkkt, 10.10.1945. *Documents of the Meetings of the Allied Control Commission for Hungary 1945–1947 (=DMACCH)* (2000). Toim. István Vida, MTA, Budapest: Jelenkór-kutató bizottság, dok. no. 11, s. 86.

20. Valvontakomission 17.7.1945 pitämän kokouksen ptkkt. *DMACCH* (2000) dok. no. 6, s. 51.

21. Muistitietoa tästä ks. László Péter (2007), 'Otthontalanok', *Rubicon* 1–2, 75–77; Krisch András (2007), 'A hüség jutalma', *Rubicon* 1–2, 78–63.

22. Unkarin tuolloisista puolueista vain sosiaalidemokraatit tuomitsivat ”kollektiivisen vastuun” ulottamisen koskemaan myös Unkarin svaabeja. Ks. Ignác Romsics (2006), *A 1947-es páriszi békeszerszödés*, Budapest: Osiris, 127.

saksalaista, voidaan päätellä, että Unkarin hallitus piti noin puolta heistä sotasyllisinä ja pettureina.

Saksalaiskysymys tuli entistä monimutkaisemmaksi, kun liittoutuneet päättivät heinäkuussa Potsdamissa asuttaa Puolan, Tšekkoslovakian ja Unkarin saksalaiset Saksaan. Nyt Unkarin hallitukselta odotettiin nopeita toimia, mutta sen yksimielisyys karkotuskysymyksessä rakoili. Koalitiollahituksen sisäministeri, János Gyöngyösi, antoi ymmärtää, että syyllisten saksalaisten erottelu syyttömistä ja heidän häätämisenä perustuivat samoihin rotuoppeihin, joille Hitler oli perustanut rotupoliittikkansa. Myös Unkarin arkkipiispa, kardinaali József Mindszenty ja tunnettu demokraatti, István Bibó, joka toimi sisäministeriön palveluksessa, protestoivat pakkosiirtoja vastaan pitäen niitä laittomina, moraalittomina ja epäinhimillisinä. Jos ne olisi toteutettu, seurauksena olisivat olleet mielivaltaisuudet ja epäoikeudenmukainen kohtelu, sillä komiteassa, jonka piti seuloa saksalaiset, istui kaksi unkarilaista talonpoikaa ja yksi kommunistipuolueen edustaja.²³ Mitään ei kuitenkaan ollut tehtävissä, koska valvontakomission uusi puheenjohtaja, kenraali Vladimir Sviridov, käski unkarilaisia panemaan 450 000 saksalaisen pakkosiirtokäskey toimeen. Hänen venäläisestä näkökulmastaan Unkarin saksalaiset eivät mitenkään ”auttaisi Unkarin demokratian asiaa”.²⁴ Kaikki ne saksalaiset, jotka olivat vuonna 1941 väestönlaskennassa rekisteröityneet unkarilaisiksi, mutta olivat äidinkieleltään saksaa puhuvia, ja ne, jotka olivat kuuluneet Volksbundiin sekä ne, jotka olivat taistelleet saksalaisissa joukoissa, oli joulukuun lopulta 1945 lähtien siirrettävä Saksaan.²⁵ Nimenomaan saksaa puhuvien unkarilaisten lukeminen siirrettävien joukkoon oli Bibón mielestä suuri virhe, koska käskey koski sellaisia kansallisuudeltaan unkarilaisia saksaa puhuvia, jotka olivat rohkeasti taistelleet Unkarin puolella sodassa.²⁶ Nöyryytys ja vaino olisivat olleet palkkiona heidän uskollisuudeltaan unkarilaisuudelle.

Pakkosiirtoprosessi pitkittyi ja se vietiin läpi kolmessa vaiheessa. Valvontakomission pöytäkirjojen mukaan ensimmäisen junalastillisen saksalaisia olisi pitänyt lähteä 19. tammikuuta 1946. Se kuitenkin lähti muutama päivää myöhemmin, ja siitä lähtien tavallisesti joka päivä 40 vaunusta kokoonpantu juna kuljetti pois noin 1 000 henkeä. Tämän perusteella voidaan laskea noin 25 000–30 000 saksalaisen kuljetetun Unkarista, ei venäläisten, vaan amerikkalaisten miehitysvyöhykkeelle.²⁷ Heinäkuun alkuun mennessä lähes 110 000 saksalaista oli siirretty Saksaan, kunnes amerikkalaiset vaativat kuljetusten pysäyttämistä. Vastaanottoleirit olivat täyttyneet ja amerikkalaisten resurssit asuttaa ja ruokkia saapuvia olivat loppumassa. Viranomaisten ja pakkosiirrettyjen välillä alkoi myös esiintyä kaunauksia. Myöskään paikallisten saksalaisten suhtautuminen tulokkaisiin ei ollut erityisen ystävällistä.²⁸

Lännen edustajat valvontakomissiossa arvosittelivat voimakkaasti unkarilaisia viranomaisia epäinhimillisistä ja kehnoista kuljetusjärjestelyistä. Siirrettäville ei ollut esimerkiksi annettu lähtiessä Saksan markkoja eikä heillä ollut matkalle tarpeeksi ruokatarpeita ja polttoainetta. Saapuessaan Saksaan he olivat ”kurjassa kunnossa ja nälkäisiä”.²⁹ Venäläiset vastasivat, että

23. Kenez (2006), 175.

24. Sviridovin lausuma, lainaus *DMACCH* (2000), dok. no. 11, s. 86.

25. Käskey 16.A.12.330/1945 löytyy: *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999, I* (2000), 453–454.

26. Bibón protesti: 'Emlékirat a magyarországi németiség kitelepítésével kapcsolatos helyzetről', Budapest, 1945. december, 15-én, teoksessa *Bibó István (1911–1979) életét dokumentumokban* (1995), dokumentumokat válogatta és összeállította Huszár Tibor, szerk. Litván György & Varga Katalin, 1956-os intézet, Budapest: Osiris, Századvég, 323–325.

27. Valvontakomission kokouksen ptk:t, 10.12.1943, *DMACCH* (2000), dok. no 16, s. 105–107.

28. Kenraali Weemsin informaatio 6.12.1946, *DMACCH* (2000), dok. no. 39, s. 255–256.

29. Lainaus: valvontakomission kokouksen ptk:t, 12.2.1946, *DMACCH* (2000), dok. no. 23, s. 149.

ottaen huomioon talviset olot ja unkarilaisten resurssien vähyys, ”inhimillisen kohtelun” käsite tuli ymmärtää suhteellisesti.³⁰ Unkarilaisetkin ajoittain epäilivät kuljetusten järjestyttä, mutta ei inhimillisillä, vaan taloudellisilla perusteilla. Pakkosiirretyt olivat talonpojiston parhaimmistoa ja heidän menetyksensä merkitsi melkoista iskua hyvin hitaasti toipuvalle Unkarin talouselämälle. Kuljetuksia ei silti lopetettu, vaan Unkarin hallitus sittemmin säästi – ilmeisesti edellä mainittujen, erityyppisten protestien vuoksi – unkarilaisiksi vuonna 1941 rekisteröityneet saksalaiset ja ne, jotka eivät olleet kansallissosialisteja.

Kuljetukset aloitettiin uudelleen marraskuussa 1946, mutta amerikkalaiset pysäyttivät ne jälleen joulukuussa. Vaikka venäläiset kuinka vaativat niiden jatkamista, siihen ei suostuttu. Amerikkalaisten vyöhyke oli ottanut vastaan jo 185 000 saksalaista, ja leirit olivat ylikansoitettuja ja eivätkä viranomaiset voineet enää taata inhimillisiä olosuhteita uusille tulijoille.³¹ Unkarin kommunistien salamitaktikalla (soluttautuminen kilpaileviin puolueisiin, niiden pilkkominen sisältä päin ja viimein suluttaminen kommunistiseen puolueeseen, kuten Unkarin sosialidemokraateille ensimmäiseksi kävi) miehittämä hallitus, turvautui nyt viimeiseen keinoon: venäläisiltä kysyttiin, voisivatko he ottaa miehitysvyöhykkeelleen 50 000 saksalaista. Näiden kuljetukset alkoivat niinkin myöhään kuin elokuussa 1947. Lännen edustajat valvontakomissiossa arvelivat – muutakaan he eivät oikeastaan voineet tehdä – unkarilaisten ja venäläisten vastuulla olevien saksalaisten kohtelun rikkovan valvontakomission itsensä asettamia sääntöjä.³² Saksalaiset aiheuttivat uusille kuljettajilleen ongelmia – yleensä vain varakkaimmat valikoitiin siirrettäviksi – koska he eivät olleet lainkaan halukkaita lähtemään ja heitä piti öisin väkisin viedä kokoamispaikoille. Kenraali Sviridov selitti vihastuneille lännen edustajille suorasukaisesti uusien pakkosiirtojen ”auttavan” Unkaria, koska useilla mautiloilla oli hänen saamansa tiedon mukaan

siirtojen keskeyttämisen vuoksi kaksi isäntää, uusi unkarilainen ja nykyinen saksalainen. Venäläisen talonpoikaisjärjen valossa oli päivänselvää, ettei ”yhteen säkkiin mahdu kahta kissaa”. Samassa äänensävyssä hän vakuutti venäläisten alkaneen vastaanottaa noin 50 000 saksalaista omalle vyöhykkeelleen.³³ Todellisuudessa noin 35 000 pääsi perille.³⁴

Pakkosiirtojen ansiosta Unkarin saksalaisten lukumäärä väheni noin puolesta miljoonasta noin 200 000:een. Vuoden 1949 väenlaskun mukaan saksaa puhuvia oli 22 455 ja kansallisuudelleen saksan ilmoittaneita 2 600. Saksalaisten paikan olivat ottaneet unkarilaiset pakolaiset: ennen vuotta 1939 Unkarin ulkopuolella syntyneiden ja Unkariin muuttaneiden luku nousi sodan jälkeisinä vuosina 376 173 henkeen.³⁵

Johtopäätöksenä tälle katsaukselle on, että liittoutuneiden määräämiä Unkarin saksalaisten pakkosiirtoja voidaan pitää Unkarille suurena menetyksenä. Se menetti parhaat maanviljelijänsä ja parhaimmat tehdas- ja kaivostyöläisensä. Heidän menetystään eivät Unkarin ulkopuolelta siirretyt unkarilaiset korvanneet. Vaikka moni saksalainen on viime aikoina ostanut maatilan Unkarista, maa ei ole täysin toipunut menetyksestä. Mutta pakkosiirroilla on ollut laajemmatkin jälkivaikutuksensa: jos – tosin jo osin epähistoriallisessa mielessä – vertaamme toisen maailmansodan jälkeisiä ihmismenetyksiä itäisen Keski-Euroopan kansanmurhissa, pakkosiirroissa ja etnisissä puhdistuksissa 1990-luvun ih-

30. Lainaus: *DMACCH* (2000), dok. no. 16, 105–107.

31. *DMACCH* (2000), dok. no. 39, s. 249; *A magyarok krónikája* (1996), 640.

32. Valvontakomission kokouksen ptkkt 15.8.1947, *DMACCH* (2000), dok. no. 49, s. 411.

33. Sviridovin selonteko: *DMACCH* (2000), dok. 49, s. 409–410.

34. Stark Tamás (2007), *A magyarországi németek sorsa 1944–1949'*. *Rubicon* 1–2, 74.

35. *20 századi magyar történelem 1900–1994* (1997), toim. Pölöskei Ferenc, Gergely Jenő, Iszák Lajos, Budapest: Korróna, 290.

mistappioihin Balkanilla, voidaan Balkanin menetyksiä vähättelemättä sanoa niiden olleen selvästi suppeampialaisia ja vähäisempiä. Molemmat katastrofit ovat kyllä viime aikoina johta-

neet eri osapuolten anteeksipyyntöihin ja korvausvaatimuksiin, mikä osoittaa vihan ja surun olleen pitkään sikäläisten kansojen historiatietoisuuden merkittäviä tekijöitä.

Pakolaisia Berliinissä 1945.
Corbis / Suomen Kuvapalvelu.